

Құндақбаева Ж.Б.,
Дүйсебаева А.И.

**Қазіргі Батыс тарихнамасында
Қазақстандағы кеңестік
кезеңдегі гендерлік
қатынастарды талдау үшін
қолданылатын категориялар
мен ұғымдар, 1920-1930**

Kundakbaeva Zh.B.,
Duisebayeva A.I.

**Contemporary Western
historiography theories and
concepts as the theoretical
framework for the Soviet gender
order formation in Kazakhstan,
1920-1930**

Құндақбаева Ж.Б.,
Дүйсебаева А.И.

**Категории и понятия
современных западных ученых
для изучения формирования
советского гендерного порядка
в Казахстане, 1920-1930**

Мақалада кеңестік кезеңнің гендерлік дискурсының трансформациясы болмысын зерттеуде батыстық ғылымның классиктерінің қандай теориялық тәсілдер мен құралдарды пайдаланғаны жөнінде және де олардың Отандық зерттеушілер үшін маңыздылығы айтылады. Батыс зерттеушілерінің гендерлік тәртіп, гендерлік рөлдер және патриархалдық келісім секілді ұғымдарды әлеуметтік құрылымның кеңестік жобасының әйелдік және ер адамдық кеңестік әлеуметтік жобадағы Қазақстанға енгізуге мүмкіндік берді. Аталған құрылымдардың әлеуеті, бізге кеңестік гендерлік бірегейліктің дәрежесін мәдени-символдық, әлеуметтік-институционалды және де жекеше-психологиялық дәрежесін анықтауға мүмкіндік береді. Мақала авторларының сендіруі бойынша, батыс авторларының еңбектері және олардың ішінде көрсетілген теориялық құрылымдар, отандық ғылымды гендерлік/әйел зерттеулері саласында жаңа зерттеу стратегияларымен байытуға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: гендерлік тәртіп, гендерлік рөлдер, патриархалдық келісім, классикалық патриархат.

The article deals with the most promising Western scholars theoretical constructs for the analysis of the transformation of gender discourse in the early Soviet period essence. Western scholars such Concepts as the gender order, gender roles and patriarchal bargain will allow us to insert a change of gender order in Kazakhstan into the Soviet project of social construction of masculine and feminine. The analytical potential of these constructs will allow us to uncover the cultural and symbolic, social and institutional as well as individual-psychological level of formation of the Soviet gender identity. The authors argue that the Western authors works and the theoretical framework presented in them allow to enrich the national science with new research strategies in the field of gender / women's studies.

Key words: gender order, gender roles, patriarchal bargain, classical patriarchy.

В статье анализируются теоретические конструкты классиков западной науки для анализа сущности трансформации гендерного дискурса в ранний советский период, являющиеся наиболее перспективными для наших исследователей. Такие понятия западных исследователей, как гендерный порядок, гендерные роли и патриархальная сделка, позволят нам вписать изменения гендерного порядка в Казахстане в советский проект мужского и женского социального конструирования. Аналитический потенциал данных конструктов позволит нам раскрыть культурно-символический, социально-институциональный, а также индивидуально-психологический уровень формирования советской гендерной идентичности. Авторы статьи утверждают, что работы западных авторов и представленные в них теоретические структуры позволят обогатить отечественную науку новыми исследовательскими стратегиями в области гендерных/женских исследований.

Ключевые слова: гендерный порядок, гендерные роли, патриархальная сделка, классический патриархат.

**ҚАЗІРГІ БАТЫС
ТАРИХНАМАСЫНДА
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ
КЕҢЕСТІК КЕЗЕҢ-
ДЕГІ ГЕНДЕРЛІК
ҚАТЫНАСТАРДЫ
ТАЛДАУ ҮШІН
ҚОЛДАНЫЛАТЫН
КАТЕГОРИЯЛАР МЕН
ҰҒЫМДАР, 1920-1930**

Әйелдік/гендерлік тарих отандық тарихи ғылымда біршама жаңа салалар болып табылады. Сондықтан жаңадан қалыптасу барысында, батыс зерттеушілерінің – классикалық еңбектердің авторларының терминологиялық және категориялық аппаратын игеру үлкен маңызға ие. Мақалада кеңестік түбегейлі өзгерістер кезіндегі Қазақстандағы гендерлік дискурстың ерекшеліктерін ашып көрсетуге мүмкіндік беретін ұғымдар мен категорияларға шолу жасалады. Осылайша, қазіргі күні белгілі болған терминдер санатындағы келесі ұғымдарды атап өтуге болады: гендерлік қатынастар, гендерлік рөлдер, гендерлік дискриминация, гендерлік теңдік, гендерлік талдау, гендерлік тәртіп.

Біреулер үшін әлеуметтік ғылым аясында тұжырымдама ретінде енген «гендерлік» сөзінің өзі қиындық туғызады. «Гендерлік» сөзі ер адам мен әйелге қатысты емес, еркектік пен әйелдік деген түсініктерге байланысты айтылады. Осы ұғымдардың ішінен алдымен гендер сөзінің мәнін анықтап, теориясын талдауымыз қажет. «Гендер» термині өзі қолданысқа 1970 ж. енгізілді, оның себебі, жынысты мәдени-символдық тұрғыда белгілеп, жыныстың биологиялық анықтамасынан ажырату мақсатында туындады. Ағылшын тілінде «gender» – (жыныс, түр) және «sex» – (жыныс) іс жүзінде бірдей мағына береді. Олардың айырмашылығын американдық психолог Роберт Столлер, өзінің «Пол и гендер» [1] атты еңбегінде бекітті. Яғни, «sex» сөзінің анықтамасын биологиялық жыныс деп белгілесек, ал «gender» сөзін – әлеуметтік-мәдени деп анықтады. Американдық ғалым Марианне Камп пікірі бойынша, әйел тарихы пәнаралық сала ретінде 1970 ж. пайда болды [2]. Түрлі салалардың ғалымдары: тарихшылар, әлеуметтанушылар, философтар мен әдебиетшілер, барлығы да өздерінің салалары бойынша әйелдер мәселесінің ескерілмегені жайлы және сондықтан әйел тәжірибесі, рөлі жөнінде зерттейтін жаңа ғылым құру керектігімен келісті. Әйел тарихы феминистік пікірмен және феминистік саясатпен тығыз байланысты. 1980 ж. бастап «гендер» сөзі термин ретінде кеңінен пайдалана бастады. Бірақ бұл аталған ұғымдар ортақ және түрлі қоғамдарды, сонымен бірге әртүрлі тарихи мәнмәтіндерді зерттеуге де келеді.

Келесі *gender order* – гендерлік тәртіп, *gender roles* – гендерлік рөлдер және *patriarchal bargain* – патриархалдық ке-

лісім секілді үш ұғым, Қазақстандағы әйелдер эмансипациясы кеңестік жобасының мәнін ашып, оның ерекшеліктерін де анықтауға мүмкіндік береді. Гендерлік тәртіп жалпы кеңестік аумақтағы гендерлік қатынастардың сипатын көрсетіп, оның процестерін айқын көрсете алады. Ал гендерлік рөлдер кеңестік гендерлік тәртіп барысындағы ер адам мен әйелге нақты бөлінген, өзін-өзі ұстау және өмір сүру қағидаларының жиынтығы болып табылады. Ал ең ерекше ұғым, бұл Дениз Кандиоттидің ұсынған «патриархалдық келісім» тұжырымдамасы. Барлық ұғымдар бір-бірімен тығыз байланысты, әрі кеңестік гендерлік қатынастарды нақты сипатын көрсете алатын түсініктер. Сондықтан әрқайсысына ерекше тоқталу міндетті. Бұл батыс зерттеушілерінің де басты мақсаты болып келді. Яғни, батыс зерттеушілері кеңестік гендерлік қатынастарды дәл осы ұғымдар арқылы айқындады.

Гендерлік тәртіп пен гендерлік тәртіптеме/режим түсініктерін ажырата білген австралиялық әлеуметтанушы Рэйвин Коннелл болды. Ол гендерлік тәртіпті қоғаммен сәйкестендіріп, тарихи түрде белгіленген билік қатынастарының үлгілері әйел мен ер адам арасындағы қатынастарға тигізер ықпалын анықтайды. Ал гендерлік тәртіптемеге бөлек әлеуметтік институттар тән – бұл гендерлік тәртіптің бөлек әлеуметтік институттар деңгейінде көрінуі. Мысал ретінде мектеп, отбасы, мемлекет, жасөспірім қоғамдары, дала әрекеттестіктері және т.б. гендерлік тәртіптемелерді келтіреді [3]. Басқа жағынан, ағылшын зерттеушісі Сара Ашвин Коннелдың ізінше «гендерлік тәртіп» категориясын пайдалана отырып, оларға институттардың өзара шарттылығы мен гендерлік сәйкестілігін белгілейді [4]. Атап өтуге тиіс мәселе болып, гендерлік теорияның аналитикалық аппараты бекітілмегені болып табылады, басты проблеманы талдау барысында ең ықтимал терминологиялық құралдарды біріктірілген парадигма аясында іздеу, әлі де жалғастырылуда. Бірақ айрықша жиі қолданылатын тұжырымдама ағылшын зерттеушісі Сара Ашвиннің гендерлік тәртібі.

Гендерлік қатынастарды талдаудағы ресейлік зерттеушілер Е.А. Здравомыслова мен А.А. Тёмкинаның тағы бір орнатқан анықтамасы, бұл көпшілік және жеке ортаны ажырату қажеттілігі [5]. Көпшілік ортада гендерлік қатынастар экономикада, саясатта, идеология мен мәдениетте талданса; жеке ортада талдау нысаны ретінде отбасы-некелік, достық және сыршыл-сексуалды қатынастары алынады. Жоғарыда аталған барлық ортада гендерлік қатынастар құ-

рылымдық жағдайлар мен тәжірибелердің әрекеттестігі нәтижесінде жаңғырып, өзгереді және дәл осылардың негізінде құрылып, проблеманы тудыратын және гендерлік тәртіпті өзгертетін әйелділік/нәзіктік пен ер-азаматтылық, гендерлік идеология мен дискурс, топтық әрекеттер ұсынылады.

Кеңес уақытындағы әйел жағдайы өзіндік ерекшелігі бар гендерлік тәртіп – ресми және берейсми заңдылықтар мен жыныстар арасындағы әлеуметтік қатынас жүйесі арқылы анықталатын болды. Бұл тәртіп мемлекет тарапынан құрылып, орнатылды. Сондықтан да бұл тәртіп жүйесін этакратиялық деп атады, яғни француз тілінде *etat* – мемлекет деген сөзді білдіреді. Нақты осы кеңес жүйесі, жетпіс жыл аралығында мәжбүрлеу мен қыстау арқылы гендерлік жағдайды реттеп, кеңес қоғамындағы гендерлік қатынастар үстінен гегемониялық билік жүргізіп отырған агенті секілді болды және бұл кеңес үкіметінен кейін де қалып қалған үрдіс болып жалғасын тапты деп айта аламыз.

Қазіргі кезде кеңестік гендерлік тәртіптің кезеңдерге бөлінуінің бірнеше жүйесі бар. Стэнфорд Университетінде Халықаралық зерттеулер институтындағы аға ғылыми қызметкері, Кеңестік тарих бойынша жазған көптеген еңбектердің авторы, Гейл Лapidус кеңестік гендерлік тәртіптің кезеңденуін, мемлекеттің шектен шыққан қатал реттеу әрекеттері бойынша бөлуді ұсынды [Лapidус Г. цит. по 5].

Ең алдымен жаңа кеңестік гендер мен тәртіптің қандай жағдайда орнағаны жайлы мүмкіндігінше қарастырып, бастысы большевиктік кезеңдегі жаңа әйелділіктің сипатын көре аламыз. Бұл уақытта үкімет билігі «әйел мәселесіне» саяси сауал ретінде ұсынылды. Билікке келген большевиктер өздерінің ерекше әлеуметтік тәжірибесін жасай отырып, «әйел мәселесін» шешуде ең алдымен әйелдерді «коммунистік тәрбиеге» салып, оларды партия қатарына шақырып, мемлекеттік қызмет орнына ұсыну көзделді. Келесі мәселе болып, жұмысшы табының социализм үшін күресіне әйелдердің белсенділігін көбейтіп, осы күшті іске қосу керек болды. Бірақ сол кездегі кеңестік әйелдерінің көпшілігі тек саяси пассивті ғана емес, сонымен бірге сауатсыз болды. Әйелдердің көпшілік бөлігі тек «жұмысшы отбасыларының мүшесі» ғана болып саналды. Олар жұмысшы ұжымдарына қосылмаған және сол себепті большевиктер партиясына ену туралы шақыруларға ере қойған жоқ. Сонымен қатар партияның үндеуі мен ұрандарына да бой алдырмады, мысалы, құрылып жатқан

балабақшаларға балаларын жіберу немесе өздері жұмысқа шығу секілді мәселелер. Әйел заты дәстүрлі отбасы мен жеке өмірдің тірегі болғаны үшін ғана артта қалған элемент секілді қаралды.

30-шы жылдары – Кеңес үкіметінің жеке меншіктегі барлық салаға өз ықпалын тигізе бастаған уақыт. Әрине, жекелікті жою мүмкін емес еді, бірақ ол біршама шектелді және бақылауға алынды. Көшіп-қону да шектелді: 1932 жылы КСРО аумағына паспорттық жүйе мен «тіркелу» жүйесі енгізілді. 1935 жылы контрацептив өндірісі тоқтатылып, контрацепция мәдениеті дамуын тоқтатты, әдебиет шығармалары тек ерлерді дәріптеп жазды. Әйелдерді «тәрбиелеу» мен отбасы жағдайын нығайту мақсатында 1936 жылы ажырасу үрдісін қиындататын заң шығарылды. Түсік тастау да қатаң түрде тоқтатылды. Қазіргі феминистік дискурста бұндай істер тек әйелдердің өздерінің репродуктивті заңдары бойынша жеңілгенінің белгісі. Бұл іс-әрекеттердің барлығы дерлік, тоталитарлық мемлекеттің туылу үрдісін көбейту әрекеті еді. Бірақ әйелдерге деген қайырымсыз қатынастың арқасында, туылу керісінше тежей бастады.

Бұндай саясатқа әйелдердің жауабы болып, пассивті қарсылық болды. Біреулер жеке отбасы жағдайын көтере бастады, біреулері ұжымдық қарсылық білдіріп арыз хаттар жіберіп жатты, өзгелері әлеуметтік иерархия шыңына жетуге тырысты, немесе түрлі қозғалыстарға қатысу секілді әрекеттер жасады.

Жыныстар арасындағы еңбек бөлінісі қайта дәстүрлі сипат ала бастады және күнделікті тұтынар тауарлардың жоқтығынан жұмылдырылды. Әйелдер тоқыды, тікті, тамақ дайындады. Ал еркектер болса, жөндеу жұмыстары мен ағаш ұсталықтарында өндіретін тауарларды жасады және т.б. Бірақ әйелдердің еңбек үлесі анағұрлым жоғары болды.

Осылайша, кеңестік гендерлік тәртіп мемлекеттік гендерлік саясат әсерімен құрылып, негізгі қағидалары түрлі социалистік құрылым кезеңдері барысында өзгеріске ұшырап отырды.

Кеңестік эмансипация кезеңіндегі қазақтардағы гендерлік қатынастардың қандай болғанын сипаттайтын тұжырым іздеу барысында, біз патриархалдық деген түсінікке бет бұрдық. Бірақ әдебиеттермен танысу кезінде, бүгінгі күні патриархаттықтың көптеген анықтамалары бар екенін анықтадық. Мысалы, Халықаралық әйелдер энциклопедиясында, әлеуметтік анықтамалар ер адамдардың әйел затынан қоғамдағы артықшылықтары жөнінде

айтып, бұл мәселеге бас назар аударады. Мәселен, американ зерттеушісі Мэрилин Френчтың көзқарасы бойынша, патриархат бұл еркектердің отбасындағы әйел мен балаларға деген институтшылдық/экономикалық басымдығымен, сонымен бірге жалпы қоғамдағы әйел үстінен басымдылық жүргізу түсінігі. Демек, ер адам қоғамның барлық маңызды институттарында билігі бар, ал әйелдер билікке қол жету мүмкіндігінен айырылған. Сонымен бірге, Мэрилин Френчтың атап өтуі бойынша, бұндай ер адамдардың басымдылығы, әйелдердің қауқарсыз және құқықтары, ықпалы мен қаржы ресурстарынан мүлдем айырылды деген сөз емес [6].

Британдық әлеуметтанушы Сивия Валби түрлі феминизм ағымдарындағы патриархаттық теорияларына шолу жасап шықты – марксистік, радикалды, постструктуралистік және дуальды жүйе теориясы және нәтижесінде өз теориясын ұсынды. Оның тұжырымдамасының негізінде радикалды феминизм мен марксизм үйлестірілді. Сивия Валби ер адам басымдыққа ие әлеуметтік құрылымдарды бөліп қарастырды. Бұндай құрылымдарға үй шаруасы да, жыныстық қатынас, мәдени институттар мен мемлекет жатқызылды. Ғалымның айтуы бойынша, жоғарыда аталған барлық құрылымдар ер адамдардың әйелге қысым көрсетіп, пайдалануына жол береді [7].

Антропологиялық бағыттың өкілдеріне патриархаттық көбінесе тереңдетілген мәдени, физикалық және ділдік, немесе тіпті рухани көрініс ретінде көрінеді. Осылайша, антропологиялық тәсілге сәйкес патриархаттық – белгілер мен пікірлер жүйесі, бұл екеуі мәдениетті құрушылар, барлық дүниеге қатысы бар – күнделікті өмірдегі ауызекі әңгімелерден әдебиет пен киноға дейін. Олардың пікірі бойынша, патриархаттық мәдениет қоғамдағы басты идея – ер адам болу, әйел және адам болу деген ойларды өзіне қосады. Оған қоса, маскулиндік пен еркектік бастама адам болумен теңестірілсе, ал әйел бастамасы және әйелдік/нәзіктік ең ақырғы дәрежеге түсіріледі. Патриархаттық мәдениетте егде жастағы еркектер мен жас қыздар арасындағы неке рұқсат етілген, әйелдің жалғыздығы да ұятты іске саналмайды. Ақыр аяғында, патриархаттық мәдениет еркектер мен әйелдерді қарама-қарсылығын анықтайды және ер адамның агрессия, бәсекелестік пен үстемдік ету сезімдерін көрсетуін табиғи тұрғыда болуын түсіндіреді, ал әйелділікке қамқорлық, ынтымақтастық және бойсұну секілді сезімдері тән. Патриархаттық мәдениетте маскулиндік пен еркектік бастаманың ролі зор, ал әйелдік/нәзіктік пен әйелдік бастама

күнсызданды. Патриархаттық құндылықтар жүйесінде ер адамның мансабына үлкен мән беріледі, ал әйел мансабы әрдайым екінші орында болады. Балалардың тәрбиесі толығымен әйелдің мойнында, ал еркек үшін – екінші кезектегі дүние. Патриархаттық мәдениетте еркек үшін ашу, ызаның көрінісі мен беріктік лайық болса, әйел үшін – қамқорлық, нәзіктік және әлсіздік тән. Ең алдымен патриархаттық мәдениет адам тіршілігінің барлық дерлік саласындағы негізгі бақылау мен үстемдік ету құндылығын ерекше атап өтеді: сезім білдіруден бастап, экономика мен қоршаған ортаға дейінгі бақылау орнату мен оны күшейту тұрақты, әрі маңыздылығы жоғары міндет болып табылады. Сондықтан билік тұжырымдамасы көбінесе біреулермен қызмет етіп, біреулерге бостандық беру немесе сезіну және табиғатпен үйлесімдікте өмір сүру түсінігіне қарағанда өзгелерді, оқиғаларды, ресурстарды қадағалап, бақылау қабілеттілігі деп түсіндіріледі. Сөйтіп, патриархаттықтың берілген теорияларындағы билік тұжырымдамалары өзгені, оқиға, ресурс пен өзін басқару қабілеттілігі деп, бөгде біреулермен қызмет ету, тәуелсіздік және табиғатпен үндестікте іс-әрекет жасау идеясы жоққа шығарылады. Патриархаттық жүйеде үстемдік ету және билікті пайдалануға дайын болу мәдени тұрғыда жақсы әрі қажетті деп анықталып, бұл құзырет ерлерге беріледі, ал әйелге әлсіздің рөлі берілді (тіпті жексұрынға да жақын еді) – берілген рөлі бойынша ол тек қана билік ету тілегінен айырылған жоқ, сонымен бірге өкім жүргізе алмайтын да болды.

Осылайша, әлеуметтік, феминистік немесе антропологиялық теориялар аясында жүргізілген патриархаттықтың тұжырымдамаларының анализі бойынша, ешқайсысы да қазақ қоғамындағы ер мен әйел арасындағы қатынастарды сипаттауға келмейді. Сонымен, біз ағылшын зерттеушісі, гендерлік қатынастар мен саясат саласындағы академиялық зерттеулердің авторы Дениз Кандиоттидің еңбегіне келдік, ол патриархаттықтың бар анықтамаларына сын айтады, біріншіден, ер адам басымдылығы тұжырымдамасының тым қаттылығы, екіншіден, берілген тұжырымдамалар «жыныстар арасындағы бөлек келісімдердің» айырмашылықтары мен ішкі механизмдерінің көлеңкеде қалып кетуі [8]. Келесі мәселе, бұл – Дениздің ұсынысы бойынша әр патриархаттық жүйені мәдени, уақытша мәнмәтінге сүйене отырып және сонымен қоса кластық құрылым ерекшелігіне негізделіп отыра зерттеу. Осылайша, біз, қазақ қоғамындағы гендерлік тәртіпке

сипаттама беру мақсатында Дениз Кандиоттидің тұжырымдамасын – «патриархаттық келісімді» пайдаланамыз. Сонымен бірге, біз Дениз тұжырымымен келісе отырып, патриархаттықты ердің отбасындағы немесе қоғамдағы артықшылықтарының дәрежесін өлшеу бірлігі ретінде емес, керісінше патриархаттық келісім формасы ретінде, яғни әйелдің ер алдында бойсұнуы ер адамның қорғанында болуына айырбас. Дениз Кандиотти жоғарыда аталған тұжырымды, патриархаттың түрлі формаларына әйелдердің ер адамның басымдылығына бейімделу стратегиясын түсіндіру барысында анализ жасау негізінде ойлап шығарды. Оның пікірі бойынша түрлі қоғамдардағы әйелдер нақты бір шектеулерге байланысты патриархаттық келісімге келіп отырған. Патриархаттық келісім әйелдерге көрсетілген қысымына бейімделуінің ерекше формаларына ықпал жасайды. Келісімнің сипаты түрлі қоғамдардың шегінде белгілі бір шектеулерге байланысты болады. Патриархаттық келісім әйелдік гендерлік субъективтіліктің құрылуына әлеуетті ықпалын тигізіп, түрлі мәнмәтіндер аясында гендерлік идеологияның сипатын анықтайды. Дениз Кандиоттидің айтуы бойынша, патриархаттық келісімдер өзгеріссіз қалмайды, керісінше олар тарихи трансформациялар мен кезеңдерге өте сезімтал, әсіресе жыныстар арасындағы қатынастар қайта қаралу барысында. Оның жазуы бойынша: «Мен маңызды және салыстырмалы түрде ескерілмеген есептеу нүктесін патриархаттың түрлі формаларын сәйкестендіру үшін, патриархатқа байланысты әйел стратегияларының анализі арқылы анықтауды ұсынғым келеді. Мен кез келген қоғамда кездесетін белгілі бір шектеулерге ие әйел стратегияларын – патриархаттық келісім деп атаймын және ол өз кезегінде тап, каста мен этникалық құрамына байланысты түрленеді. Бұл патриархаттық келісімдер әйел субъективтілігінің қалыптасуына үлкен ықпалын тигізіп, түрлі мәнмәтіндегі гендерлік идеологияның сипатын анықтап көрсетеді. Сонымен бірге Патриархаттық келісімдер әлеуетке ғана емес, әйелдің белсенді және пассивті түрдегі қанаушылыққа қарсы ерекше үлгілеріне да әсерін тигізеді. Бұдан басқа, патриархаттық келісімдер мәңгілік немесе өзгеріссіз қалатын келісім емес, керісінше жаңа күрес майданын ашатын және жыныстар арасындағы қатынастарды қайта қарауға мүмкіндік туғызатын, тарихи өзгерістерге өте сезімтал келеді» [8, 276 б.].

Ол шаруашылық қызмет түрлеріне негізделіп ерлер басымдылығының бірнеше үлгілерін бөліп

көрсетеді. Оның ой-пікірі бойынша корпоративтілігі аз шаруашылық түрлерінде ер адамдардың әйелдер мен балалар үшін жауаптылығы төмен, тиісінше әйелдер еркіндігінің деңгейі жоғарырақ болады. Ал шаруашылықтағы корпоративтілігі көбірек қауымдастықтарда ер адамдардың әйелдер мен балаларға деген жауаптылығы салыстырмалы түрде жоғары. Бұндай қоғамдардағы патриархатты, Кандиоти, классикалық патриархат деп атайды. Classic patriarchy – классикалық патриархат қоғамдарында әдеттегідей әйелдер қорғанышқа айырбас ретінде бойсұнушылықтың ең жоғарғы дәрежесін білдіреді. Классикалық патриархат, Дениз Кандиотидің сөзі бойынша, нағыз келісімнің көрінісі болды, яғни әйел дербестігі мен ер адамдардың өз әйелдері үшін жауапкершілігі арасындағы ымыра. Ерлердің жауапкершілігі қаншалықты көп болса, әйелдер соншалықты көнгіш болады. Және әйелдер бұндай тәуелділікті бар ынтасымен қабылдап отырған, себебі «олар көбірек қорғанысқа ие боламыз» деп ойлады. Дениздің бақылауы бойынша, классикалық патриархат кезінде қыздарды тұрмысқа ерте беріп отырды. Олар күйеуінің әкесімен басқарылатын үй шаруашылығына түсіп, барлық ер адамдарына ғана емес, сонымен бірге жасы үлкен әйелдерге де бағынды, әсіресе қайын енелеріне бағынышты болды. Дениздің атап өтуі бойынша, әйелдердің өз рулас тобымен ажырау дәрежесі, неке тәжірибелеріндегі эндогамия дәрежесіне және түрлі арнамыс тұжырымдамаларына байланысты болды.

Қазақтарда корпоративтілік дәрежесі өте жоғары болды. Үй шаруашылығында әйелдің қатыстылығы зор болғанына қарамастан, отбасы амандығының басты жауапкершілігін ер адам көтерді. Болмаса, бұндай жауапкершілікті көтеру ер адамның табиғат қарсылықтарына қарсы тұру қабілетіне байланысты болды, яғни, жұт, эпизоотия – мал індеті секілді қиындықтармен, табынды дұрыс басқару, барымта түріндегі қырғын кезінде үйірде қайта толтыра білуі секілді істер арқылы таңдалды. Сондықтан қазақ әйелі еркіндік пен тәуелсіздік жөнінде ойламады да, себебі ол өзінің және балаларының экономикалық амандығы жөнінде толықтай жауапкершілікті көтеруге жағдайы болмады. Мәселе тіпті әйелде емес, себебі ер адамдар жалғыз басымен шаруашылықты басқара алмады. Еңбекті ұйымдастыру, көп жұмыс қолын қажет етті. Сол мезетте жасырын автономия болды. Сыртқы бағыныштылығына қарамастан, еркекке әсер ететін басқару тетіктері де болды, бұл біршама көбірек автономия еді. Олар бұл тәуелділікті

бар құлшынысымен қабылдады. Қазақтардың неке тәжірибелерінде эндогамияның дәрежесі өте төмен болды, себебі жеті атаға дейінгі некеге тыйым салынды. Қазақ әйелі толықтай күйеуі мен оның отбасы билігінде болды, ол іс жүзінде Қытай еліндегідей, жат елді-келін болды. Әр ру тайпалары қоныстарының бір-бірінен алыстығына және жол жүру қиындығына байланысты, ол өз туыстарынан көмек сұрай алмады, және өз туыстарымен байланыстың үзілуі өте жоғары болды [9]. Классикалық патриархаттың өзге ерекшелігі болып, әйелде меншік құқығының болмауы, өз отбасында да және әкесінің иелігіне де наразылығы болмады. Қалыңдықтың жасауы өлім алды мұра ретінде бағаланбайды, себебі ол тікелей күйеу баланың туыстарына беріледі және жер секілді өндіргіш мүлік түрін қабылдамайды. Мұсылмандық қауымдарда әйелдің мұрагерлік құқығын сұрау, күйеуінің отбасындағы қатыгездігі немесе ажырасу кезінде баратын жалғыз ғана сүйеніші – бауырларының қамқорлығын жоғалтумен барабар еді. Дениздің айтуы бойынша, жас әйел күйеуінің шаруашылығына дүниесі жоқ адам ретінде енеді және өз орнын тек қана ер баланы дүниеге әкелу барысында қондыра алады. Классикалық патриархат кезінде ер адамдардың басымдыққа ие болуы, әйелге өз келіндерін басқарумен орны толтырылады. Эмансипацияның кеңестік жобасы қазақ қоғамындағы ер адам мен әйел арасындағы қарым-қатынастың негізгі мәнін бұзды. Олар әйелдің мүмкіндіктері шектелмейтін отбасы үлгісін ұсынды. Бірақ еркектер мен әйелдердің құқықтарын теңестіру барысында, большевиктер ер адамдарынан отбасының қауіпсіздігі мен амандығы үшін жауапкершілігін шешіп отырды, осылайша қазақ әйеліне тән емес міндеттерді өзіне алуды мәжбүр етті, оның үстіне өзіндегі бұрынғы міндеттерді де алып жүруге тиіс болды. Кеңестік биліктің қазақтардың дәстүрлі шаруашылық жүйесін жою барысында, гендерлік тәртіп пен гендерлік рөлдер де күйрей бастады. Мысалы, әйелдер ұжымшар алқабына жұмыс істеуге барды, еркектерден ру үшін жауапкершілігін алып тастап, тіпті әйелдер үшін нормативті міндеткерлігі алынды, оған қоса ажырасқан әйелдердің үлкен жасағы пайда болды.

Атап айтылғандай, қазақ қоғамында қатаң түрдегі еңбектің гендерлік бөлінісі болды. Тек ер азаматтық істерге табынмен көшіп-қону, малды тамақтандыру, мал суару, кестіру, егу мен сою, құдықтар қазу және шаруашылық қора-жайлар салу жатқызылды. Сонымен бірге еркектер бе-

делі мен жасына сәйкес түрлі рөлдерді атқару қажет болды. Жасы үлкен ерлер малға байланысты барлық жоспарлау және шешім қабылдау міндеттері жүктелсе, жасы кіші ерлер мен ұлдар көбінесе қол күші жұмыстарын орындады. Ал әйел қызметі болып, жас малды бағып, мал шаруашылығы өнімдерін өңдеп, отын жинау болды. Бұдан бөлек, әйелдер тамақ дайындап, тігін тігіп, үй тазалап, кір жуып, киіз үйді құрып, қайта жинайтын. Әйелдердің қамқорлығында балалар, жасы үлкен қарттар және жас мал басы болды.

Осылайша, батыс авторларының Қазақстандағы кеңестік кезеңнің алғашқы кезіндегі гендерлік қатынастарды сипаттау үшін қолданатын ұғымдар мен категорияларды қарастырып, біз келесі қорытындыларға келдік. Яғни, айрықша перспективасы бар *gender order* – гендерлік тәртіп, *gender roles* – гендерлік рөлдер және *patriarchal bargain* – патриархалдық келісім ұғымдарын атай аламыз. Аталған теориялық құрылымдардың ғылыми әлеуеті, өзге зерттеушілерге революцияға дейінгі кезеңдегі қазақ қоғамындағы гендерлік қатынастардың мәнін ашуға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

- 1 Stoller R. Sex and Gender: On the Development of Masculinity and Femininity. – Science House: New York City, 1968. – 383 p.
- 2 Kamp M. The New Woman in Uzbekistan: Islam, Modernity and Unveiling under Communism. – University of Washington, 2006. – 332 p.
- 3 Connell R.W. Gender and Power. Society, the Person and Sexual Politics. Cambridge: Polity Press, 1987. P. 91–119. Перевод статьи на русском языке опубликован в электронном журнале Неприкосновенный запас, 3(83), 2002. [Электронный ресурс] – <http://magazines.russ.ru/nz/2012/3/k3.html>
- 4 Ашвин С. Влияние советского гендерного порядка на современное поведение в сфере занятости // Социологические исследования. – 2000. – № 11. – С. 63-72.
- 5 Здравосмыслова Е. А., Темкина АА. Государственное конструирование гендера в советском обществе // Журнал исследований социальной политики. – Т.1. – № 3/4. – 2004. – P. 299-321.
- 6 Feminist Theory in Routledge International Encyclopedia of Women: Global Women's Issues and Knowledge. Eds. Cheri Kramarae & Dale Spender. – New York: Routledge, 2000. – P. 1493-1497.
- 7 Walby S. Theorizing patriarchy. Oxford, UK Cambridge: Wiley-Blackwell, 1990. – 229 p.
- 8 Kandiyoti D. Bargaining with Patriarchy // Gender and Society. – Vol.2. – № 3. – Special issue to Honor Jessie Bernard, 1988. – P. 274-290.
- 9 Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности номадного общества. – Алматы: «Социвест». – М.: «Горизонт», 1995. – 320 с.

References

- 1 Stoller R. Sex and Gender: On the Development of Masculinity and Femininity. – Science House: New York City, 1968. – 383 p.
- 2 Kamp M. The New Woman in Uzbekistan: Islam, Modernity and Unveiling under Communism. – University of Washington, 2006. – 332 p.
- 3 Connell R.W. Gender and Power. Society, the Person and Sexual Politics. Cambridge: Polity Press, 1987. R. 91–119. *Perevod stat'i na russkom jazyke opublikovan v jelektronnom zhurnale Neprikosnovennyj zapas*, 3(83), 2002. [Jelektronnyj resurs] – <http://magazines.russ.ru/nz/2012/3/k3.html>
- 4 Ashvin S. Vlijanie sovetskogo gendernogo porjadka na sovremennoe povedenie v sfere zanjatosti // Sociologicheskie issledovanija. – 2000. – № 11. – С. 63-72.
- 5 Zdravosmyslova E. A., Temkina AA. Gosudarstvennoe kon-struirovanie genдера v sovetskom obshhestve // Zhurnal issledovanij social'noj politiki, T.1. № 3/4., 2004. – P. 299-321.
- 6 Feminist Theory in Routledge International Encyclopedia of Women: Global Women's Issues and Knowledge. Eds. Cheri Kramarae & Dale Spender. – New York: Routledge, 2000. – P. 1493-1497.
- 7 Walby S. Theorizing patriarchy. Oxford, UK Cambridge: Wiley-Blackwell, 1990. – 229 p.
- 8 Kandiyoti D. Bargaining with Patriarchy // Gender and Society. – Vol.2. – № 3. – Special issue to Honor Jessie Bernard, 1988. – P. 274-290.
- 9 Masanov N.Je. Kochevaja civilizacija kazahov: osnovy zhiznedejatel'nosti nomadnogo obshhestva. – Almaty: «Socinvest» – Moskva: «Gorizont», 1995. – 320 с.